

Zevvare Cuma Camii Alçı Kitâbe ve Süslemeleri¹ The Stucco Inscription and Ornaments of Jâme' Mosque of Zavara

Kamran SOKHANPARDAZ*

Öz

Büyük Selçuklu sanatı, İslam sanatı içinde müstakil bir kategori oluşturmaktadır. Büyük Selçuklu döneminde alçı işçiliği de diğer sanatlar gibi gelişme göstermiştir. İran'da ve Türkiye'de Büyük Selçuklu dönemi sanatı ile ilgili az sayıda yapılan çalışmalar alçı süslemelerle ilgili olmayıp, genellikle bu dönemin mimarisini açıklamaktadır. Buradan hareketle çalışmamızda, Zevvare Mescid-i Cuması'nın alçı süsleme ve kitâbeleri ele alınarak tanıtılacak ve değerlendirilecektir. Yapının süslemelerinde yazı, bitkisel ve hendesi bezemeler kabartma, kazıma ve kalıplama tekniğinde yapılmıştır. Kompozisyonlar mihraplar, beden duvarlarının üst kısmını dolanan yazı kuşağı, kemerlerin karınları ve tuğla derzlerinde yer almaktadır. Yapının alçı süslemeleri ve kitâbelerin sanatçısı ile ilgili herhangi bir bilgi yoktur. Yapıdaki alçı süslemeler; İran'ın Sasani dönemine (226-651) ait alçı süslemeleri, Abbâsiler Dönemi (Sâmarrâ Şehri / 836-892), Karahanlı (840-1212), Tolunoğulları (868-905), Nişâbur'da yapılan kazı çalışmalarından çıkan İran'ın erken İslâm dönemine (X. yüzyıl) ait süslemeler, Anadolu Selçuklu (1075-1308) ve İran'ın İlhanlı dönemi (1256-1353) alçı süslemeleri ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Anahtar sözcükler: Büyük Selçuklu, Cami, Mimari, Zevvare Cuma Camii, Alçı Süsleme, Kitâbe.

Abstract

The art forms of the Great Seljuk period is an independent category within Islamic art. During the Great Seljuk period, plaster workmanship developed like other arts. Few studies have been done on the Great Seljuk art in Turkey and Iran, which is more related to the architecture of this period than the decorations of this building. According to this, one of the aims of this article, prepared with the title of the stucco inscription and ornaments of the Jâme' Mosque of Zavara, is to introduce the art of stucco decorations of the Jâme' Mosque of Zavara. Another aim of this article is to rediscover the exceptional value of the decorations of this mosque and understanding the interaction scopes of the decoration of this mosque. According to the results, the stucco decorations in this mosque include inscriptions, vegetal and geometric decorations made using embossing, engraving, and stamping techniques. These decorations are generally located on the mihrabs, the inscription band covering the upper part of the walls, the pointings between the bricks and intradoses. Any source of information about the stucco decorations artist of this mosque is not available. Also according to the results of this research, the stucco decorations in this mosque, it is very similar to the decoration of the Sassanid period of Iran (61- 226), the stucco decorations discovered from Samarra Exploration (836-892), architectural ornaments of the Qarakhanid period (840-1212), stucco decorations from the Tulunid period (868-905), the decoration of the first Islamic era of Iran (around the tenth century AD), which were from Neyshabur excavations, Anatolian Seljuk Architectural decorations (1075-1308) and stucco decorations of the Ilkhanid Period of Iran (1256-1353).

¹ Bu makale doktora tezinden faydalanılarak hazırlanmıştır. Bu çalışma Ondokuz Mayıs Üniversitesi BAP tarafından desteklenmiştir (Proje No: PYO.ILH.1904.18.001).

* Doktora, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, İlahiyat Fakültesi, İslâm Tarihi ve Sanatları Anabilim Dalı, E-posta: artresercher@gmail.com, ORCID: 0000-0002-5247-1731.

Keywords: Great Seljuk, Mosque, Architecture, Jāme' Mosque of Zavara, Stucco Ornament, Inscription.

Giriş²

Büyük Selçuklu yönetimi İran, Anadolu ve Irak bölgelerinde bulunan sanatı himaye ederek sanatın ve mimarinin gelişimine imkân sağlamıştır ve kendilerine özgü bir sanat ve mimarlık uslûbu oluşturmuşlardır. İran coğrafyasında alçı, tarih boyunca yapı ve süsleme malzemesi olarak kullanılmıştır. İslamın kabulünden sonra alçı sanatının gelişimi Büyük Selçuklu dönemi ile başlamış ve kendinden sonraki devirleri büyük çapta etkilemiştir.

Büyük Selçuklu döneminde ana yapı malzemesi olan tuğla, sırlı tuğla, çini ve alçının, Selçuklu öncesi İran mimarlığından kaynaklandığı, ilhanlı döneminde de devam ettiği görülür (Bülbül, 2012: 21). Zevvare Mescid-i Cuması'ndaki alçı kitâbe ve süslemeler bu görüşü destekleyen örneklerdir.

Alçı Süslemelerde Kullanılan Motifler

Genel olarak alçı işçiliğinde kullanılan motifleri, geometrik, bitkisel ve yazı şeklinde sınıflandırmak mümkündür. Geometrik motifler genellikle düz ve kırık hatlardan oluşmakta olup çeşitli şekillerde çerçeve içinde ve çoğunlukla kenar süslemesi olarak işlenmiştir. Daire, gamalı haç ve eğrisel formlar alçı işlemlerin asıl çizgilerinden olup, Eşkani ve Sasani dönemlerinden itibaren kullanılmışlardır. Genellikle gamalı haçın merkezde yer aldığı bu süslemelerde asma teveği ile birlikte kompozisyon zenginleşmiştir. Kimi örneklerde altın rengi, mavi, lacivert, erguvan ve koyu yeşil renkler görülmektedir. İslam'dan önce alçı tezyinlerde çokgen hendesî şekiller çok az kullanılmıştır. İslami dönemde ve Selçuklular döneminde aynı motiflerden yararlanarak çokgen geometrik şekiller de kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca bu dönemde alçı süslemelerde geometrik ve bitkisel motiflerin birlikte ele alınması dönemin en belirgin özelliği olarak kendini hissettirmektedir. Genellikle alçı işlemlerinde kullanılan yaygın bitki şekilleri; palmet, kıvrık dallar, asma yaprağı, sarmaşık, nilüfer, nar, kestane ve incir yaprağından ibarettir. İslam mimarisinde yazı bir süsleme unsuru olarak önemli yer tutmaktadır. Kitâbeler, üzerinde buldukları yapıların tarihleri ile ilgili en sağlam belge niteliği taşımaktadırlar. İslam mimarisinde, hat ve kitâbeden oluşan süslemelerin genel konusu Kur'an ve Hadis olduğu için binaların en önemli bölümlerinde yer almaktadır. Yukarıda zikredilen motifler bir araya geldiğinde eklektik motifler ortaya çıkmaktadır. Bu tür motifler binaların önem ve özelliklerine göre farklı düzenlemelerde kullanılmıştır.

İslami Dönem İran Mimarisinde Alçı Süsleme Teknikleri

Bu dönemin alçı süslemelerinde görülen teknikler, kalıplama, kazıma, kabartma (yüksek kabartma, alçak kabartma, košte bori, kop bori) ajur veya mücevvef³ (Tong-bori ve Müşebbek), fitil ve eğri kesimden ibarettir. Yüksek kabartma alçı süslemeler en eski ve yaygın tekniktir. Araştırmalar bu tekniğin Safevi dönemi hariç hemen hemen bütün dönemlerde dini ve sivil binalarda çok yaygın bir şekilde kullanıldığını göstermektedir. Kabartmaların zeminden yüksekliği 3 ila 30 cm arasında değişmektedir. Harcın dayanıklılığını artırmak için içine bazı maddeler katmak, az miktarda su ile karılan harcı bir anda değil parça parça kullanmak, süslemenin daha iyi yapışması için zemine çizikler atmak bu konuda dikkat edilmesi gereken hususlardır.

Kalınlığı 0,5 ila 3 cm arasında değişebilen alçak kabartma alçı süslemelerde zemin alçı harcı ile eşit kalınlıkta sıvanmaktadır. Ardından sıva üzerine çizilen desenler genellikle düz kabartma şeklinde veya iç ya da dış bükey olarak tatbik edilmektedir. Ayrıca ustalar, motiflerin kenarlarına veya üstlerine yeni bir bezeme ögesi ilave edebilmektedir. Košte⁴ Bori üslubu esasen alçak kabartma üslûbuna benzemekle birlikte,

² Kısaltmalar: Bkz.: bakınız / h.ş.: Hicri Şemsi / H: Hicri / M: Milâdi / m: metre / cm: santimetre.

³ İçi boş.

⁴ “کشته / Košte” kelimesi Farsçada öldürülmüş demektir. Bu yöntemde, alçı harcı yoğrularak hızlı sertleşmesi önlenir. Bu işleme mecâzen, “کشتن گچ / alçıyı öldürmek” denilmektedir.

kabartma yüksekliği bunda 0,5 cm olarak uygulanmaktadır. Bu üslupta zemin üzerine önce kaba sonra da ince sıva çekilmekte ve ardından motifler işlenip altın ve başka renkte boyamaya hazır hale getirilmektedir. Kop bori üslubunda alçı süsleme ve ayna işçiliği bir arada yapılmaktadır. Bu üslubun en önemli özelliği bezemede dışbükey formda ayna parçaları kullanılmasıdır. Bu üslupta ilk olarak alçı yüzeye ana motifler esas alınarak aynalar yerleştirilmekte ve onun üstüne yeniden ince alçı harcı sürülerek aynalar sabitlenmektedir. Devamında sabitlenen aynaların arasına motiflerin çizilmesinden sonra aynaların üzerine gelen alçılar temizlenerek aynaların ve motiflerin birlikte görülmesi sağlanmaktadır. Mücevvef (ajur) kelimesi Arapça'da içi boş demektir. Mücevvef tekniği ile ortaya çıkan alçı süsleme işçiliği, ajur tekniğinin diğer adıdır. Bu üslup en çok Tong-bori tekniği ile yapılan motiflerde kullanılmaktadır. Fitol üslubunun en önemli hususu, kullanılacak harcın, uzun sürede kurumaması sağlayacak sırsız adlı bir maddeyle hazırlanmasıdır. Bu şekilde sanatçı istediği motifleri oluşturmada daha fazla zamana sahip olmaktadır. Bu üsluba fitil denilmesinin nedeni ise alçı hamurunun fitil şekline getirilip kullanılmasıdır (Salehi Kaheki ve Aslani, 1390 h.ş.: 98-102). Aslında bir ahşap oyma tekniği olan eğri kesim tekniği, Hunlar'dan itibaren bütün Orta Asya'da Türk halkları arasında yaygınlaşmış ve yüzyıllarca uygulanmıştır (Aslanapa, 1984: 1). Bu tekniğinin Türkler aracılığı ile Samarra'ya getirilerek burada orijinal bir üslup haline dönüştürüldüğü ve oradan da diğer İslâm ülkelerine yayıldığı bilinmektedir. Samarra'da ilk örnekleri görülen bu teknik Anadolu'da genellikle taş oymacılığında kendini hissettirmiştir. Alçı, ahşap ve taş gibi çeşitli malzemeler üzerinde karşımıza çıkan bu teknikle İran dahil olmak üzere değişik ülkelerde benzer örnekler verilmiştir (Bozer, 1992: 227); (Ögel, 1965: 110); (Öney, 1970: 143). Bu teknikte kabartma motifler derine doğru birbirini kesen eğri yüzeyler şeklinde inmektedir.

Genel Tanım

Zevvare Cuma Camii'nin diğer adı Zevvare Mescid-i Cuması'dır. Yapı, İsfahan'a 133 ve Ardistan'a 15 km mesafede, Zevvare şehrinin kuzey doğu kısmında bulunmaktadır. Dört eyvanlı plan şemasında tuğladan inşa edilmiş olan yapı, dikdörtgen bir alana oturmaktadır (Plan 1). Caminin avlusu üç yönden revaklarla çevrilidir.

Camide yapılaş tarihi ile ilgili üç kitâbe bulunmaktadır. Birinci kitâbe (H 551/ M 1156-57 tarihli sülüs hatlı kitâbe), yapının güney eyvanında girişin sağ tarafında, ikinci kitâbe (H 564/ M 1169 tarihli kûfi hatlı kitâbe) ise yapının avlusunda yer almaktadır. Yapının avlusunda bulunan kitâbede yapının banisi olarak Ebu Tahir b. Ali b. Ahmed'in adı yazılıdır. Buna rağmen, caminin banisinin Ömer b. Abdülaziz (Keyani, 1368 h.ş.: 269), Ali b. Ahmed (Azimi, 1371 h.ş.: 154), Muhammed b. İbrahim Zevvarei (Pirniya, 1383 h.ş.: 273), Mocirüddeve (Keyani, 1368 h.ş.: 269) ve Abutahir Hüseyin Gali b. Ahmed (Salehi Kaheki ve Azizpour, 1391 h.ş.: 100) olduğu şeklinde farklı görüşler vardır. Yapının mimarı Mahmut İsfahani el-Gazi'dir (Salehi Kaheki ve Azizpour, 1391 h.ş.: 100). H 564/ M 1169 tarihli kûfi kitâbesi avluda yer almaktadır. Kitâbe hakkında ilk açıklamada bulunan Andre Godard, yapının inşa tarihini yanlışlıkla H 530/ M 1135 olarak kaydetmiştir (Godard, 1368 h.ş.: 124). Kitâbe iyi incelendiğinde Godard'ın tarih veren, "اربع ستين و خمس مائه" ibaresindeki "اربع" kelimesini fark edemediği, yine "ستين" kelimesinin üst kısmındaki süs amaçlı tirfil işaretini, "ستين" kelimesinin parçası zannedip, "ثلاثين" olarak okuduğu ve bu nedenle yukarıdaki tarihi verdiği tahmin edilmektedir.⁵ Ayrıca caminin güney eyvanında girişin sağındaki sülüs hatlı kitâbe (Şekil 1) H 551/ M 1156-57 tarihini içermektedir (Nesrullahi, 1392 h.ş.: 101). Yapıda herhangi bir onarım kitâbesi bulunmamaktadır. Fakat yapının farklı dönemlerde bir takım onarımlardan geçtiği bilinmektedir. Caminin asıl mihrabı, kible duvarı üzerinde bulunmaktadır. Asıl ibadet mekânına bağlı olan doğu ve batı yönündeki yan mekânlarda da birer küçük mihrap yer almaktadır. Bu mihrapların alçı süslemeleri dökülmüştür. Camiye doğu ve batı yönünde iki kapıdan girilir. Caminin avlusu 16.50×18.00 m boyutlarındadır. Avlunun

⁵ Büyük Selçuklu kitâbelerinde süs amaçlı tirfil işaretine sıkça rastlanmaktadır. Örneğin Sin Minaresi'nin kitâbesinde süs amaçlı tirfil işareti, "سنه" ve "عشرين" kelimelerinin üzerinde görülmektedir (Bkz.: Salehi Kaheki ve Azizpour, 1391 h.ş.: 97-103).

ortasında, Safeviler veya Kaçarlar dönemine ait kare şeklinde bir yükselti yer alır.⁶ Kuzeybatı köşedeki kapının sağ tarafında sekizgen kaideli, silindirik gövdeli bir minare bulunmaktadır. Cami günümüzde ibadete açıktır.

Yapıda alçı süsleme ve kitâbelerin en yoğun olarak bulunduğu yer ana mihraptır. Akabinde beden duvarlarının üst kısmını dolanan yazı kuşağında alçı süsleme karşımıza çıkmaktadır. Yine doğu tarafaki (doğu eyvanın sol tarafında) kemerlerin karnı ile doğu eyvanın sonundaki sivri kemerin karnında alçı bezemeler görülmektedir. Yapıda tuğlalar arasındaki derzler ile asıl ibadet mekânının doğu yönündeki yan mekânda bulunan mihrabın küçük bir kısmı alçı süsleme içermektedir.

Alçı Kitâbe ve Süslemelerin Kompozisyon Özellikleri

Yapının mihrabı, 7.30×4.20 m ölçüsünde olup kible duvarının ortasında yer almaktadır (Şekil 2). İç bükey olarak kavislenip içe doğru kademelenen sivri kemerli kavsaralı alçı mihrap, iç içe yedi bordür, on silme ve iki nişten oluşmaktadır. Mihrapta iç içe iki mihrap kurgusu yer alır. Nişte, iki yandan oldukça harap vaziyette bitkisel bezemeli başlıklara sahip sütunçeler bulunmaktadır. Mihrap nişi, benzer durumda daha büyük iki sütunçe ile sınırlıdır. Mihrapta bir küfi ve iki sülüs hatlı kitâbe bulunmaktadır. Mihrabın dıştan içe doğru iki silme ile çerçevelenen birinci bordürü, kabartma tekniğinde yapılan rumiler ile süslenmiştir (Şekil 3; Çizim 1). Bordürün sağ ve sol tarafında, simetrik olarak iki ruminin birbirine dolanarak oluşturdukları girift kompozisyon örgüsü izlenmektedir. Rumilerin yüzeylerine ajde-kâri⁷ işlenmiştir (Çizim 1, 278). Mihrabın tacında kabartma tekniğinde yapılan simetrik palmet-rumi kombinasyonu tekrarlanmıştır. Buradaki palmet-rumi esasına dayalı olarak oluşturulan girift bitkisel süsleme kompozisyonu, mihrabın en dikkat çekici tezyinatıdır. Palmet ve rumilerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır (Şekil 3-5; Çizim 1). Bu süslemelerin ortasındaki palmetlerin üzerine, tezyîni küfi hattı ile "الملک" kelimesi (bir kez) ve "الله" kelimesi (dört kez) yazılmıştır (Çizim 1). Mihrabın ikinci bordüründe, bitkisel süslemeli zemin üzerine tezyîni ve yapraklı küfi hatla İsrâ sûresinin 78 ve 79. ayetleri⁸ işlenmiştir (Şekil 6-9; Çizim 2 (a1, b1), 4):⁹

[... أقم الصلاة لدلوك¹⁰ الشمس إلى غسق الليل و قرآن الفجر إن قرآن الفجر كان مشهودا و من الليل فتهدد [به نافله لك عسى أن يبعثك ربك مقاما محمودا]¹¹

Kitâbenin zeminindeki girift bitkisel bezeme; üzerinde belirli aralıklarda sencide, kanatlı ve sade rumiler ile palmet motiflerinin yer aldığı uçları kıvrılarak sade rumi motifleriyle sonlanan iç içe geçmiş kıvrık dallardan oluşmaktadır. Kitâbede Arapça sapsız harflerin üstündeki boşlukları kapatmak amacıyla

⁶ Safeviler veya Kaçarlar döneminde, başta camiler olmak üzere özel mekânların içinde veya avlusunda taziye denilen kerbela olayı ile ilgili törenleri icra etmek için kare, daire, dikdörtgen veya sekizgen şeklinde yükselti yapılmıştır.

⁷ Ajde-kâri süzgeç biçimli yüzeylere sahip alçı işçiliğine denilmektedir. Ajde-kâri'de genellikle hendesî motifler bulunmaktadır (Bkz.: Dehkoda, 1998: 183). İran'da Büyük Selçuklu geleneğine bağlanan bu tarz alçı süsleme sanatı Anadolu'da benimsenip yaygınlaşmamış, sadece birkaç örnekte farklı şekillerde uygulanmıştır. (Eskici, 2006: 60; Eskici, 2006: 81).

⁸ Çoğu araştırmalarda bordürde yanlışlıkla İsrâ suresinin 78-80. ayetlerinin bulunduğu kaydedilmiştir. (Örnekleri için bkz.: Salehi Kaheki ve Azizpour, 1391 h.ş, s. 106; Hünerfer, 1391 h.ş., s. 231; Feyzizadeh vd., 1398 h.ş.: 66-69.; Seccâdi, 1375 h.ş.: 90).

⁹ Köşeli ayrıç içindeki kelimeler kitâbeden zamanla dökülmüştür. Bu çalışmada, Kur'an ayetlerini içeren tüm kitâbelerin anlamları, Diyanet İşleri Başkanlığı'nın Resmi Kur'an-ı Kerim Sayfasından alınmıştır. <https://kuran.diyaret.gov.tr/>, (24.12.2019).

¹⁰ Köşeli ayrıç içindeki kelimeler kitâbeden zamanla dökülmüştür.

¹¹ Anlamı: Güneşin zevalinden (öğle vaktinde Batı'ya kaymasından) gecenin karanlığına kadar (belli vakitlerde) namazı kıl. Bir de sabah namazını kıl. Çünkü sabah namazı şahitlidir.

süslemeler daha yoğun olarak uygulanmıştır. Palmet¹² ve rumilerin yüzeylerine ajde-kâri işlenmiştir. Kitâbenin çoğu kısımları özellikle sol kısmı dökülmüş vaziyettedir.

Mihrabın üçüncü alçı bordürü zencirek motifi ile süslenmiştir (Şekil 6, 8). İki silme arasındaki yer alan dördüncü alçı bordürü ise uçlarına kanatlı rumi motifleri yerleştirilmiş "S" şeklinde işlenen kıvrıkdallar ile bezenmiştir (Şekil 6, 8-9).

Birinci sülüs kitâbe, mihrabın içe doğru beşinci alçı bordüründe yer almaktadır. Bordür, iç bükey yüzeye sahiptir. Kitâbenin zeminindeki girift bitkisel süsleme, kıvrıkdallarla iç içe geçmiş simetrik uzun kanatlı rumiler ile çevrelenen tepelik rumi ve kalp motiflerinin birleşmesinden meydana gelmektedir. Rumilerle kalp motiflerinin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Söz konusu kitâbe kabartma tekniğinde işlenmiş olup içeriği, Tevbe Sûresinin 18 ve 19. ayetleridir (Şekil 6-9; Çizim 2 (a2, b2), 5):

انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوه و اتى الزكوه و لم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا [من المهتدين. اجعلتم سقايه الحاج و عماره المسجد الحرام كمن امن بالله و اليوم الاخر و جاهد في سبيل الله لا يستون عند الله و الله لا يهدي القوم الظالمين].¹³

Mihrabın altıncı bordüründe, uçlarından birbirine bağlanan kanatlı rumi ve üzerinde belirli aralıklarda biri üstte, biri altta yaprak motifi yerleştirilen dalgalı çizgilerin birbiri içinden geçerek, iki iplik rumi tarzında oluşturulan bitkisel bezeme izlenmektedir (Şekil 6-7, 11). Yedinci alçı bordür ise, sağ ve sol tarafında, simetrik olarak iki rumi ile çevrelenen iç içe iki dairesel şekillerin birleşmesinden oluşan motiflerin sıralanmasıyla dolgulanmıştır.¹⁴ En içteki daire dört delikli düğme şeklinde düzenlenmiştir (Şekil 6-7, 11). Mihrabın kavsarası, köşelikleri ve kemer karnı bitkisel süslemelidir (Şekil 10). Kavsarada, üzerine belirli aralıklarda sade ve kanatlı rumi motifleri yerleştirilen iç içe geçmiş kıvrıkdalların girift bir şekilde birbiriyle kaynaşmasından oluşan simetrik bir bitkisel bezeme yer alır (Şekil 10). Kavsara köşeliklerinde ise simetrik "S" şeklindeki kıvrıkdalların iç ve dış kısımlarında iç içe geçmiş kanatlı rumi motifleri yer almaktadır. Kanatlı rumilerin yüzeylerine Ajde-kâri işlenmiştir (Şekil 10, 12; Çizim 3). Kavsara kuşatma kemerinin yüzeyindeki kitâbe ve süslemeler oldukça harap vaziyettedir. Kemer yüzeyini kaplayan süsleme, düğüm ve yaprak motiflerinin yan yana dizilişinden meydana gelmektedir. Kemerin yüzeyinde sülüs hatlı bir kitâbe bulunmaktadır. Kitâbe Bakara Sûresinin 255. ayetinin bir bölümünü içermektedir (Şekil 10) :¹⁵

... يشفع عنده إلا بإذنه يعلم ما بين أيديهم وما خلفهم ولا يحيطون بشيء من علمه إلا بما شاء...¹⁶

¹² Palmet: palmiye dalı, yelpaze şeklinde bezek, palmiye şeklinde hurma yaprağı, palmiye ağacının simetrik soyutlaması şeklinde anlaşılmıştır. Bu ismi aslında batılılar kullanmıştır. Bu motifin vatani Sümer, Asur, Mısır veya Mezopotamya'dır. Rûmî vb. birçok form Palmetin çeşitlemesi sayılmıştır. Kimileri palmet motifine nevrüz çiçeği demiştir. Kimileri Palmet olarak adlandırılan esasen Rûmî olarak isimlendirilmesinin doğru olacağını düşündüğümüz bu motifin zoomorfik (hayvanı temel alan motiflendirme) olduğunu düşünürken (fantastik yaratıklar menşeli olduğunu düşünenler de vardır) kimileri ise nebatî menşeli olduğunu savunur. Rûmî ile Palmetin eş anlamlı olduğunu savunanlar da vardır (Sezer, 2016: 296).

¹³ Anlamı: Allah'ın mescitlerini, ancak Allah'a ve ahiret gününe inanan, namazı dosdoğru kılan, zekâtı veren ve Allah'tan başkasından korkmayan kimseler imar eder. İşte onların doğru yolu bulanlardan olmaları umulur. Siz hacılara su dağıtmayı ve Mescid-i Haram'ın bakım ve onarımını, Allah'a ve âhiret gününe iman edip Allah yolunda cihad eden kimse(lerin amelleri) gibi mi tutunuz? Bunlar Allah katında eşit olmazlar. Allah zâlim topluluğu doğru yola erdirmez.

¹⁴ Bu tarzda yapılan süslemeler, *kenar suyu* olarak adlandırılmaktadır.

¹⁵ Bahs edilen kitâbe, ilk kez bu çalışma kapsamında okunmuştur. Daha önceki tüm araştırmalarda "kitâbe, tahribattan dolayı okunamamaktadır" ifadesi geçmektedir (Örnekleri için bkz.: Salehi Kaheki ve Azizpour, 1391 h.ş.: 106; Nesrullahi, 1392 h.ş.: 96). Buradaki yazı, Kûmbed-i Aleviyan mihrabının kitâbesi ile mukayese edilerek okunabilmiştir.

¹⁶ Anlamı: ... İzni olmaksızın onun katında şefaatte bulunacak kimdir? O, kulların önlerindeki ve arkalarındakileri (yaptıklarını ve yapacaklarını) bilir. Onlar onun ilminden, kendisinin dilediği kadarından başka bir şey kavrayamazlar...

Kitâbenin zeminindeki süslemeler kalan parçalarından anlaşıldığı üzere bitkisel karakterlidir. Kavsarayı içten çerçeveleyen çerçevede "S" şeklinde işlenen kıvrık dalların uçlarında kanatlı rumi motifleri ve bunların uçlarında ise birer sencide rumi yer alır. Nişin alınlığında belirli aralıklarda biri üstte, biri altta dairesel şekiller yerleştirilen dalgalı çizgi motiflerden oluşan süsleme kompozisyonu izlenmektedir (Şekil 10-11). Dairesel şekillerin yüzeylerine ve bu şekillerle dalgalı çizgilerin arasında kalan kısımların yüzeylerine ajde-kâri işlenmiştir.

Mihrabın niş kısmında sivri kemer ile kuşatılan kısım, kemer köşelikleri, alınlık ve köşeliklerin sağ ve soldaki dikey bordürleri bitkisel süslemeler ile tezyin edilmiştir. Sivri kemerin yüzeyinde sülüs hatlı kitâbenin zeminini oluşturan kıvrık dallara tutturulmuş sade ve kanatlı rumi motifleri yer alır (Şekil 11). Bazı kısımları dökülmüş vaziyetteki kitâbe, Âl-i İmrân Sûresinin 18. ve 19. ayetlerinden bazı kelimeleri ihtivâ eder:

... و الملائكة و اولو العلم قائما بالقسط لا اله الا هو العزيز الحكيم. ان الدين ...¹⁷

Nişteki sivri kemerin köşeliklerinde "S" biçimli simetrik iki kalın kıvrık dala tutturulmuş üçer sade rumi motifleri yer almaktadır. Üçgen biçimindeki köşeliklere işlenen bu süslemeler, bir tepelikle sonlandırılmıştır. Sivri kemerin içindeki simetrik girift bitkisel süsleme kompozisyonu, uçlarına iri kanatlı rumi, yaprak ve sade rumi motifleri yerleştirilen iç içe geçmiş kıvrık dallardan oluşmaktadır. Söz konusu süslemeler bir tepelikle son bulur. Tüm süslemelerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır (Şekil 13; Çizim 3). Köşeliklerin sağ ve solundaki dikey bordürler, uçlarına kanatlı rumi motifleri yerleştirilmiş "S" şeklinde işlenen kıvrık dallar ile süslenmiştir.

Ana mihrabın doğu yönündeki yan mekânda bulunan mihrabın alçı süslemelerinden küçük bir parça kalmıştır (Şekil 13-14; Çizim 5). Mihrabın dış çerçevesinin batı orta kısmında yer alan bu süsleme, bitkisel bezemeli zemin üzerinde yazılan bir kitâbeden ibarettir (Şekil 14-15).

Kitâbenin zemini, kazıma tekniğinde yapılmış dairesel hatlardan çıkan sade rumilerle kaplanmıştır. Sülüs karakterli kitâbeden kalan kısım, Nûr Sûresinin 36. ayetinden "ترفع و يذكر" kelimeleridir (Çizim 4-5). Mihrabın diğer kısımları sade tuğla ile kaplıdır.

Asıl ibadet mekânının, beden duvarlarının üst kısmında yapraklı kûfi bir kitâbe bulunmaktadır (Şekil 16-17). Kitâbe, kible duvarının batı tarafından başlayıp, mihrap önü kubbeli mekânın beden duvarlarının üstünü dolanmaktadır. Çoğu kısmı dökülmüş olan kitâbenin tarih kısmı okunamamaktadır. Kabartma tekniğinde yazılan kitâbenin kalan kısmı, Âl-i İmrân sûresinin 187-188. âyetleri içermektedir:

وإذ أخذ الله ميثاق الذين أتوا الكتاب لتبيننه للناس ولا تكتمونه فنبدوه وراء ظهورهم واشتروا به ثمنا قليلا فبئس ما يشترون. لا تحسبن الذين يفرحون بما أتوا و يحبون أن يحمدا بما لم يفعلوا فلا تحسبنهم بمفازة من العذاب و لهم عذاب أليم.¹⁸

Kitâbede elif harfleri ile yanındaki harflerin uçları birer sade rumi motifleriyle süslenmiştir. Yazılar, kitâbenin zeminini oluşturan üslûplaştırılmış bitkisel bezemelerle kaynaşmış biçimde tasarlanmıştır. Kabartma tekniğinde yapılan bu bezemeler, uçlarına kanatlı ve sencide rumi motifleri yerleştirilen kıvrık dalların birleşmesiyle oluşmaktadır. Kanatlı ve sencide rumi motiflerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır.

Doğu eyvanın sol tarafındaki iki sivri kemerin karnında, kabartma tekniğinde yapılan birbirinden farklı bitkisel süslemeler görülmektedir (Şekil 18-19). Birinci süsleme kompozisyonunda bulunan bitkisel bezemeler, bitkisel motifleri içeren dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatılmıştır. Çerçeve, iki silme arasına simetrik olarak "S" şeklinde işlenen kıvrık dalların uçlarında sade ve sencide rumi motifleri yer alır. Çerçevenin köşelerinde ve üzerinde belli aralıklara simetrik yerleştirilmiş üçer delikli ve uçları kıvrımlı

¹⁷ Anlamı: ... Allah, melekler ve ilim sahipleri, ondan başka ilah olmadığına adaletle şahitlik ettiler. Ondandır başka ilah yoktur. O, mutlak güç sahibidir, hüküm ve hikmet sahibidir. Şüphesiz din...

¹⁸ Anlamı: Hani Allah, kendilerine kitap verilenlerden, "Onu (Kitabı) mutlaka insanlara açıklayacaksınız, onu gizlemeyeceksiniz" diye sağlam söz almıştı. Fakat onlar verdikleri sözü, arkalarına atıp onu az bir karşılığa değiştirdiler. Yaptıkları bu alış veriş ne kadar kötüdür. Ettiklerine sevinen ve yapmadıkları şeylerle övülmeyi seven kimselerin, sakın azaptan kurtulacaklarını sanma. Onlar için elem dolu bir azap vardır.

kanatlı rumi motiflerinin oluşturduğu tepelik rumiler bulunmaktadır. Çerçevenin köşelerindeki daha büyük tasarlanmış tepelik rumiler, alttaki silme ile temas noktasında düğüm meydana getirmektedirler. Merkezde ise, kemerin tepe noktasından sağa ve sola doğru yayılan bitkisel bezemeler simetrik olarak işlenmiştir. Bu süslemeler birleşme noktalarına palmet ve sencide rumi motifleri yerleştirilmiş olan simetrik yedi çift kanatlı rumi motifinden oluşmaktadır. Kanatlı ve sencide rumiler ile palmetlerin yüzeylerine ajde-kâri bezeme uygulanmıştır. Yarıya yakını tahrip olan süslemeler son yıllarda onarılmıştır.

Diğer kemerin karnında ise, yine bitkisel süsleme mevcuttur (Şekil 18-19). Merkezdeki kompozisyon bitkisel motifleri ihtivâ eden dikdörtgen bir çerçeve ile kuşatılmıştır. Çerçevdeki süslemeler, ortasında birer sencide rumi motifinin yer aldığı simetrik "S" şeklinde işlenen kıvrık dalların birleşmesinden meydana gelmektedir. Yine çerçevenin köşelerine ve çerçeve üzerine belli aralıklarda ters sencide rumi motifleri yerleştirilmiştir. Köşelerdeki daha büyük olan rumiler, alttaki silme ile temas noktasında düğüm oluşturmaktadır. Merkezde yer alan bitkisel tezyînât, üçiplik rumi tarzında işlenmiştir. Buradaki rumilerden biri sencide, diğer ikisi ise kanatlı tarzdadır. Kanatlı rumilerin yüzeylerine ajde-kâri işlenmiştir.

Doğu eyvanının sonundaki sivri kemerin karnında bitkisel bezemeler bulunmaktadır (Şekil 20-22; Çizim 6). Merkezdeki dikdörtgende şemse şekilli kompozisyon şeması izlenmektedir. Şemseler ve aralarındaki boş alanları, yüzelerine ajde-kâri işlenen simetrik rumiler doldurmaktadır. Merkezdeki dikdörtgen pano kazıma tekniğinde yapılmış kıvrık dalların oluşturduğu bir süsleme kompozisyonu içeren çerçeve ile sınırlanmıştır. Kıvrık dalların uçlarına ters-düz olarak işlenmiş birer delikli ve ajde-kâri sade rumi motifleri yüzeyleri ikişer delikli kanatlı rumilerle sonlandırılmıştır.

Büveyhîler döneminden itibaren (Bakırer, 1980: 143; Stronach and Young, 1966: 5) alçı derz süslemeler¹⁹ yapıların daha çok dış mekânlarında kullanılmıştır. Yapıda tuğlaların arasındaki derzlere kalıplama tekniğinde geometrik alçı süslemeler uygulanmıştır. Mevcut süslemeler beş çeşittir: Birinci çeşit, caminin ana mihrabının sol tarafındaki (doğu yönündeki yan mekâna açılan) kemerin karnında sekizgen tuğlaların arasına tatbik edilen geometrik motifleri ihtivâ etmektedir. Bu süslemeler, içine üçer küçük üçgenin yerleştirildiği dört deltoid motifinin birleşmesinden meydana gelmektedir (Şekil 23; Çizim 9). Kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerli açıklığın sağ tarafındaki (batı yönündeki yan mekâna açılan) kemerin karnında aynı süsleme kompozisyonu tekrar edilmiştir. İkinci çeşit ise, kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerli açıklığın sol tarafındaki (doğu yönündeki yan mekâna açılan) kemerin karnında sekiz köşeli yıldız şeklinde yapılan tuğlaların arasına tatbik edilen geometrik motifleri ihtivâ etmektedir. Buradaki haçvari şekiller, içinde üçer küçük üçgen bulunan dört uzun altıgenin birleşmesinden meydana gelmektedir (Şekil 24; Çizim 7). Üçüncü çeşit, kubbeli mekâna girişi sağlayan sivri kemerin karnında görülmektedir. Buradaki süsleme, tabanları birleşik beşgen şeklinde yapılan tuğlaların arasındaki altıgenlerle altı köşeli yıldızların içine yerleştirilen motifleri ihtivâ etmektedir (Şekil 25; Çizim 8). Altıgenlerde altı köşeli yıldız ile onun içinde merkezinde çember bulunan küçük bir altı köşeli yıldız yer almaktadır. Aynı kompozisyon, kelebek şeklindeki tuğlaların arasına uygulanmış altı köşeli yıldızların içinde de görülmektedir. Buradaki altı köşeli yıldızların kollarında içi dolu birer küçük eşkenar üçgen şekline yer verilmiştir. Dördüncü çeşit ise, caminin ana mihrabının sağ tarafındaki (batı yönündeki yan mekâna açılan) kemerin karnında bulunmaktadır. Bu süsleme, kolları sivri dört kollu yıldız şeklindeki tuğlaların arasına uygulanan hendesî motifleri ihtivâ etmektedir. Söz konusu motifler, içinde birer küçük ikizkenar üçgenin yer aldığı düzgün olmayan dört altıgenin birleşmesinden oluşmaktadır (Şekil 26; Çizim 10). Beşinci çeşit ise, caminin ana mihrabının sağ tarafındaki (batı yönündeki yan mekâna açılan) kemerin karnında bulunmaktadır. Bu süsleme, kolları sivri sekiz kollu yıldız şeklindeki tuğlaların arasında düzenlenen hendesî motifleri ihtivâ etmektedir. Söz konusu motifler, içinde birer küçük ikizkenar üçgenin yer aldığı dört düzgün olmayan altıgenlerin birleşmesiyle oluşmaktadır.

¹⁹ Alçı derz süsleme” terimi, İngilizce “brick-end plug” teriminin çevirisi olarak kullanılmıştır.

Kısa Bir Karşılaştırma

Bu bölümde, Zevvare Cuma Camii'nde görülen alçı süslemelerin farklı dönemlere ait süslemelerle genel form ve motif açısından kısa bir karşılaştırması yapılmıştır. Dolayısıyla olabilecek benzerlikler sadece motif ile sınırlıdır. Bu yüzden Zevvare Cuma Camii'nde bulunan alçı süslemeler, benzer örneklerle karşılaştırılacak ve tespitlerimiz tablolar halinde sunulacaktır.

Sasani dönemi, kültür, sanat ve siyaset açısından, İslam'dan önceki İran tarihi'nin önemli dönemlerinden biri olarak kabul edilir. Sasani sanatı kendinden sonraki dönemleri etkileyecek kadar güçlü bir mimari geleneğe sahiptir. Zevvare Cuma Camii'nde işlenmiş rumi ve zencirek gibi motifler Sasani dönemi alçı sanatının bazı örnekleri ile benzerlik arz etmektedir (Tablo 1-2). İslam sanatında alçı süslemelerin önemli bazı önemli örnekleri de Sâmerâ'da yer almaktadır. Sâmerâ'da tespit edilen alçı süslemeler, 1910-1913 yılları arasında Herzfeld tarafından düzenlenen kazıları sonucunda ortaya çıkmıştır.²⁰ Sâmerâ'ya ait bazı alçı süslemelerde görülen rumi, palmet, zencirek ve üslûplaştırılmış yapraklar gibi motiflerin benzerleri Zevvare Cuma Camii'nde de bulunmaktadır (Tablo 4). Karahanlılar'ın üç mimari eserlerinde (Buhara Muğak Attari Camisi, Özkent Türbeleri ve Semerkand Arap Ata Türbesi) bulunan bazı süslemelerin form özelliklerine bakıldığında; Zevvare Cuma Camii'deki alçı örnekleriyle gösterdiği benzerlik gözden kaçmamaktadır (Tablo 15). Türk-İslâm tarihi ve medeniyeti açısından önem arz eden Tolunoğulları dönemi, mimari alanında kendine özgü sanat anlayışına sahiptir. Buradaki motiflerin genel görünüşleri incelendiğinde; Zevvare mescid-i Cuması'ndaki alçı örnekleriyle benzerlikler gösterdiği gözlemlenmiştir (Tablo 16). İran'ın ilk İslâmî devirlerinin en önemli şehirlerinden biri olan Nişâbur, eski Büyük Horasan'ın doğusunda yer almakta ve günümüzde İran'ın Rezevi Horasan ilinde bulunmaktadır. Kuruluşu Sasani dönemine dayanan ve asırlarca İslam kültürünün önemli merkezlerinden sayılan Nişâbur, Büyük Selçuklu İmparatorluğunun ilk hükümdarı Tuğrul Bey tarafından başkent olarak seçilmiştir. Şehrin Büyük Selçuklu devrinden önceki dönemlerine ait sanat eserleri, 1935-1947 yılları arasında Metropolitan Müzesi tarafından düzenlenen kazıları sonucunda ortaya çıkmıştır. Nişâbur'a ait bazı alçı süslemeler Zevvare Cuma Camii'nde görülen alçı süslemeler ile kıyaslanmıştır. Nişâbur şehrine ait (Tepe Medrese ve Sebz Puşan arkeolojik sit alanlarından çıkan) bazı alçı süslemelerde, Zevvare Cuma Camii'nde işlenen rumi ve palmet gibi motifler ile büyük ölçüde benzerlik göstermektedir (Tablo 3). Büyük Selçuklu sanatının önemli bir parçasını teşkil eden alçı sanatı, Anadolu Selçuklularının mimari ve el sanatları için önemli bir temel oluşturduğu bilinmektedir. Anadolu alçı, taş, ahşap ve hatta çini işçiliğinde menşei İran Selçuk alçı işçiliğine uzanan birçok detay tesbit etmek mümkündür (Öney, 1973: 266). Ulaşılan sonuçlara göre, Sivas Ulu Camii'nin mimare gövdesindeki, Kayseri Sahip Ata (Sahabiye) Medresesi, Kayseri Hızır İlyas Türbesi, Kayseri Hacı Kılıç Camii, Erzurum Çifte Minareli Medresesi, Ahlat Selçuklu Mezarlığı ve Beyşehir Eşrefoğlu Camii'ne ait süslemeler Zevvare Cuma Camii'nde işlenen alçı bezemeler ile benzerlik taşımaktadır (Tablo 12-14). Zevvare Cuma Camii'nde işlenen alçı bezemelerin benzer örnekleri, İran'ın İlhanlı dönemine ait bazı alçı bezemelerinde de görülmektedir. Zevvare Cuma Camii'nde bulunan sülüs hatlı yazılar, rumi, palmet, zencirek, üslûplaştırılmış yapraklar ve bu motiflerin yüzeylerine uygulanmış ajde-kâri bezemeler, İran İlhanlı yapılarından Kum İmamzade Ahmed b. Kasım Türbesi, Bestam Cuma Camii, Bestam İmamzade Muhammed Türbesi, Veramin İmamzade Yehya Türbesi, Kum Kümbet-i Sebz Türbesi, Veramin Cuma Camii, Sultâniye Kümbeti, İmamzade Rabia Hatun Türbesi ve İsfahan Pir-i Bakran Türbesi'ne ait bazı alçı bezemeleri ile büyük ölçüde benzerlik sergilemektedir (Tablo 5-11). Sonuç itibarıyla Zevvare Cuma Camii'nde işlenen alçı süslemeler, form açısından, daha önce zikredilen dönemlerin süslemeleri ile büyük benzerlik arz etmektedir.

Sonuç

İslam sanatında geometrik ve bitkisel motiflerin yaygın ve zengin olduğu bilinmektedir. İran'dan Anadolu'ya uzanan geniş coğrafyada İslam tezyînât sanatına önem kazandıran Büyük Selçuklu alçı sanatı, salt bir süsleme birikimi olmanın ötesinde kökleri İslam öncesine giden sanatsal boyutlarıyla bir ilham

²⁰ Herzfeld'in yaptığı kazıların sonuçlarını ihtiva eden altı ciltlik *Die Ausgrabungen von Samarra* adlı eseri İslam mimarlığı konusundaki en önemli kaynak kitaplardan biri sayılmaktadır.

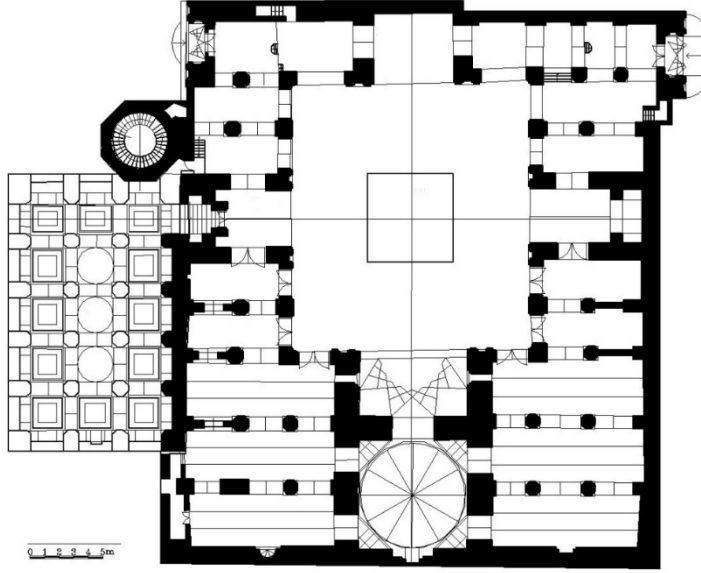
kaynağı olma niteliği taşımaktadır. Araştırma kapsamındaki süslemelere ait şekil ve çizimlerin ışığında Zevvare Mescid-i Cumasında alçı süslemelerinin analizi yapılmıştır. Araştırmamız neticesinde, söz konusu yapının süsleme kompozisyonunun, yazı, bitkisel ve hendesi bezemeler içerdiği; bunun yanı sıra kabartma, kazıma ve kalıplama tekniğinde yapıldığı görülmektedir. Bezeme kompozisyonları, mihraplar, beden duvarlarının üst kısmını dolanan yazı kuşağı, kemerlerin karınları ve tuğla derzlerinde yer almaktadır. Zevvare Mescid-i Cuması'nda iki alçı süslemeli mihrap bulunmaktadır. Yan mihrabın sadece dış çerçevesinin sağ orta kısmında küçük bir parça süsleme kalmıştır. Zevvare Mescid-i Cumasındaki süsleme türlerinin en yoğun olanını yazılar oluşturmaktadır. Zevvare Mescid-i Cuması'ndaki ayet ihtivâ eden alçı kitâbeler, yapının mihraplarında ve yazı kuşağında rastlanmaktadır. Söz konusu kitâbelerde, İsrâ Sûresinin 78 ve 79. ayetleri, Tevbe Sûresinin 18 ve 19. ayetleri, Bakara Sûresinin 255. ayetinin bir kısmı, Âl-i İmrân Sûresinin 18. ve 19. ayetlerinin bir kısmı, Nûr Sûresinin 36. ayetinden ترفع و يذكر kelimeleri ve Âl-i İmrân Sûresinin 187-188. ayetlerinden müteşekkildir. Yapıdaki dini içerikli ifadeler ise yapının mihrabında yer almaktadır. Mihrabın alınlığındaki bu ifadeler الملك الله ve ibarelerden ibarettir. Camideki tek başına kullanılan bitkisel kompozisyonlar, asıl mihrabın üçüncü ve beşinci bordürlerinde, kavsarasında, kavsaranın köşeliklerinde, kavsaranın alt kısmındaki içbükey dikdörtgen panoda, kavsara kuşatma kemerinin dış sınırlarını belirleyen şeritte, kavsarayı içten çerçeveleyen sivri kemerli çerçevede, yapının doğu eyvanın sol tarafındaki sivri kemerlerin karınlarında ve doğu eyvanın sonundaki sivri kemerin karnında uygulanmıştır. Tek başına kullanılan hendesi kompozisyonlar ise asıl mihrabın üçüncü bordüründe rastlanmaktadır. Ayrıca yapıda tuğlaların arasındaki derzlerin bazısında, tek başına kullanılan hendesi kompozisyonları ihtiva eden alçı bezemeler bulunmaktadır. Zevvare Mescid-i Cuması'ndaki alçı süslemelerde en çok kabartma ve kazıma (ana mihrabın doğu yönündeki yan mekânda bulunan mihrapta veya doğu eyvanının sonundaki sivri kemerin karnındaki gibi) teknikleri kullanılmıştır. Ayrıca bu tekniklerin yanısıra, kalıplama tekniğiyle yapılan alçı süslemeler de dikkat çekmektedir. Zevvare Mescid-i Cumasının asıl ve yan mihraplarında, yazı kuşağında ve doğu eyvanın sol tarafındaki sivri kemerlerin karnında bulunan alçı süslemelerin bir kısmında kabartma tekniğinde işlemlere rastlanılmaktadır. Kazıma tekniği, yapının asıl ve yan mihraplarında, yazı kuşağında ve doğu eyvanın sol tarafındaki sivri kemerlerin karnında bulunan alçı süslemelerin bir kısmında uygulanmıştır. Yapının alçı süslemeleri ve kitâbelerin sanatçısı ile ilgili herhengi bir bilgi tespit edilememiştir. Bu yapıda işlenmiş alçı süslemeler; farklı dönemlere ait süslemelerle büyük ölçüde benzerlik göstermektedir.

Kaynakça

- Aslanapa, O. (1984). *Türk sanatı*, İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Azimi, M. (1371 h.ş.). *Coğrafiya-yi Tarihi Medinetü-Sadat Zevvare*, Tahran: Fecr-i Nur.
- Bakırer, Ö. (1980). Study on the use of brickbonds in Anatolian Seljuk architecture. *METU: Journal of the Faculty of Architecture*, 6, 143-186.
- Bozer, R. (1992). Eğri kesim tekniğine Anadolu'dan bir örnek: Konya II. Kılıçarslan Türbesi'nin ahşap kapı kanatları. *Vakıf Haftası Dergisi*, 9, 227-236.
- Bülbül, S. (2012). *İran İlhanlı Dönemi mimari süslemesi XIII-XIV.yy.* (Basılmamış Doktor Tezi). Yüzcüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Ana Bilim Dalı, Van.
- Dehkhoda, A. (1998). *Lugatnâme*. Tehran: University of Tehran Press.
- Eskici, B. (2006). Anadolu Selçuklu ve beylikler dönemlerinde alçı mihraplar. *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(1), 57-75.
- Eskici, B. (2006). Hasankeyf Koç Camisi alçı süslemeleri üzerine bazı gözlemler, koruma problemleri ve çözüm önerileri. *Sanat Tarihi Dergisi*, 15(1), 77-96.
- Feyzizadeh, F., Hacizadeh, K., Sadeghi, S. (1398 h.ş.). Mutale-i Tatbiki-i Mezamin-i Dini der Ketibehay-i Mihraphay-i Geçi Devre-i Selcuki ve İlhani. *Pajuheş-i Hüner*, 17, 66-69.
- Godard, A. (1368 h.ş.). *Athar-e İran*, (Çev. E. Servikad-i Mukeddem). Meşhed: Kuds-i Rezevi Yayınevi.
- Herzfeld, E. (1948). *Die Ausgrabungen von Samarra, Band VI, Geschichte der Stadt Samarra*. Hamburg: Verlag von Sachardt & Messtorff.
- Hünerfer, L. (1391 h.ş.). *Gencine-i Âsâr-i Târihi-yi İsfahan: Asâr-i Bâstani ve Elvah ve Ketibehay-i Târihi der Ostân-i İsfahan*. Tahran: Kitap-furuşi Sakafi.
- Keyani, M. Y. (1368 h.ş.). *Şehrhay-i İran*. Tahran: Cihad-i Daneşgahi.
- Nesrullahi, A. (1392 h.ş.). Mescid-i Came-i Zevvare; Moerrifi ve Tehlil-i Sahtâr-i Kâlbedi. *Eser*, 62, 87-106.
- Pirniya, M. K. (1383 h.ş.). *Sebk Şinasi-e Mimari-i İrani*. Tahran: Suruş-i Daniş.

- Salehi Kaheki, A. ve Aslani, H. (1390 h.ş.). Moerrifi-ye Davazdeh Gune Az Arayeha-yi Geçbori Der Tezyinat-i Mimari-i Devran-i İslami-i İran; Ber Esas-i Şegerdhayi Fenni ve Cuziyat-i Ecrayi. *Motaliat-i Bastanşinasi*, 1, 98-102.
- Salehi Kaheki, A. ve Azizpour, Ş. (1391 h.ş.). Teemüli Der Ketibeha-ye Nokuşe Mescid-i Came-i Zevvare. *Pejuhişha-yi Bastanşinasi-i İran*, 2, 97-120.
- Salehi Kaheki, A. ve Azizpour, Ş. (1393 h.ş.). *Nukuş ve Ketibehay-i Mesacid-i Cami-i Gülpayegan, Ardistan ve Zevvare*. İsfahan: Goldasteh.
- Seccâdi, A. (1375 h.ş.). *Seyr-i Tahavvul-i Mihrâb der Mi'mâriyi İslâmi-yi İrân Ez Âgez tâ Hamle-i Moğol*, Tahrân: Sâzmân-i Miras-i Ferhengi Keşver.
- Sezer, M. (2016). IV. Türk İslâm Sanatları Tarihi Anabilim Dalı Koordinasyon Toplantısı ve Türk-İslâm Sanatları'nda Terminoloji Sorunu Çalışmayı hakkında bir değerlendirme. *Bülent Ecevit Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3(1), 295-299.
- Stronach, D., Young, T. (1966), Three Seljuq Tomb Towers, *Iran*, 4(1), 1-20.
- Ögel, S. (1965). Anadolu ağaç oymacılığında mail kesim. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 1, 110-119.
- Öney, G. (1970). Anadolu'da Selçuklu ve beylikler devri ahşap teknikleri. *Sanat Tarihi Yıllığı*, 3, 135-149.
- Öney, G. (1973). İran'da Erken İslam Devri alçı işçiliğinin Anadolu Selçuk sanatında akisleri. *Belleten*, 37(147), 257-266.
- Wilkinson, C. (1986). *Nishapur: some early Islamic buildings and their decoration*. New York: The Metropolitan Museum of Art.
- <https://kuran.diyaret.gov.tr/> (Erişim tarihi: 24. 12. 2019)
- <https://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/haci-kilic-camii-ve-medresesi> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- <https://bit.ly/3msa86p> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://okuryazarim.com/mugak-attari-cami> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://okuryazarim.com/ozkent-turbeleri/> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- http://sputnikimages.com/hier_rubric/photo/746670.html (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://golos.id/mapala/@litrbuoh/russkij-gorod-yerzurum---turkezziya> (Erişim tarihi: 12.10.2020).
- <https://seyahatdergisi.com/sahabiye-medresesi-nerede-tarihi-ve-hakkinda-bilgi/> (Erişim tarihi: 12.10.2020).
- <http://www.kayseryden.biz/icerik.asp?ICID=238> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- <https://reiseniran.de/> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- <https://iranatlas.info/sassanid/sasani-art2.htm> (Erişim tarihi: 8.10.2020).
- <https://iranatlas.info> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- <http://guideiranfrance.com/wp-content/uploads/2017/12/Taq-e-Bostan.jpg> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322681> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449153> (Erişim tarihi: 8.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449098> (Erişim tarihi: 10.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322628> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322631> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322639> (Erişim tarihi: 11.10.2020).
- <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322673> (Erişim tarihi: 11.10.2020).

Ek. Şekil, Çizim ve Tablolar²¹

1. Plan: Zevvare Mescid-i Cumasının Planı

Kaynak: İnan Kültürel Miras, El Sanatları ve Turizm Kurumu Arşivi

Şekil 1. Zevvare Mescid-i Cumasının Güney Eyvanındaki Sülüs Hatlı Kitâbe

²¹ Kaynağı belirtilmeyen şekil, çizim ve tablolar yazara aittir.

Şekil 2. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Genel Görünümü

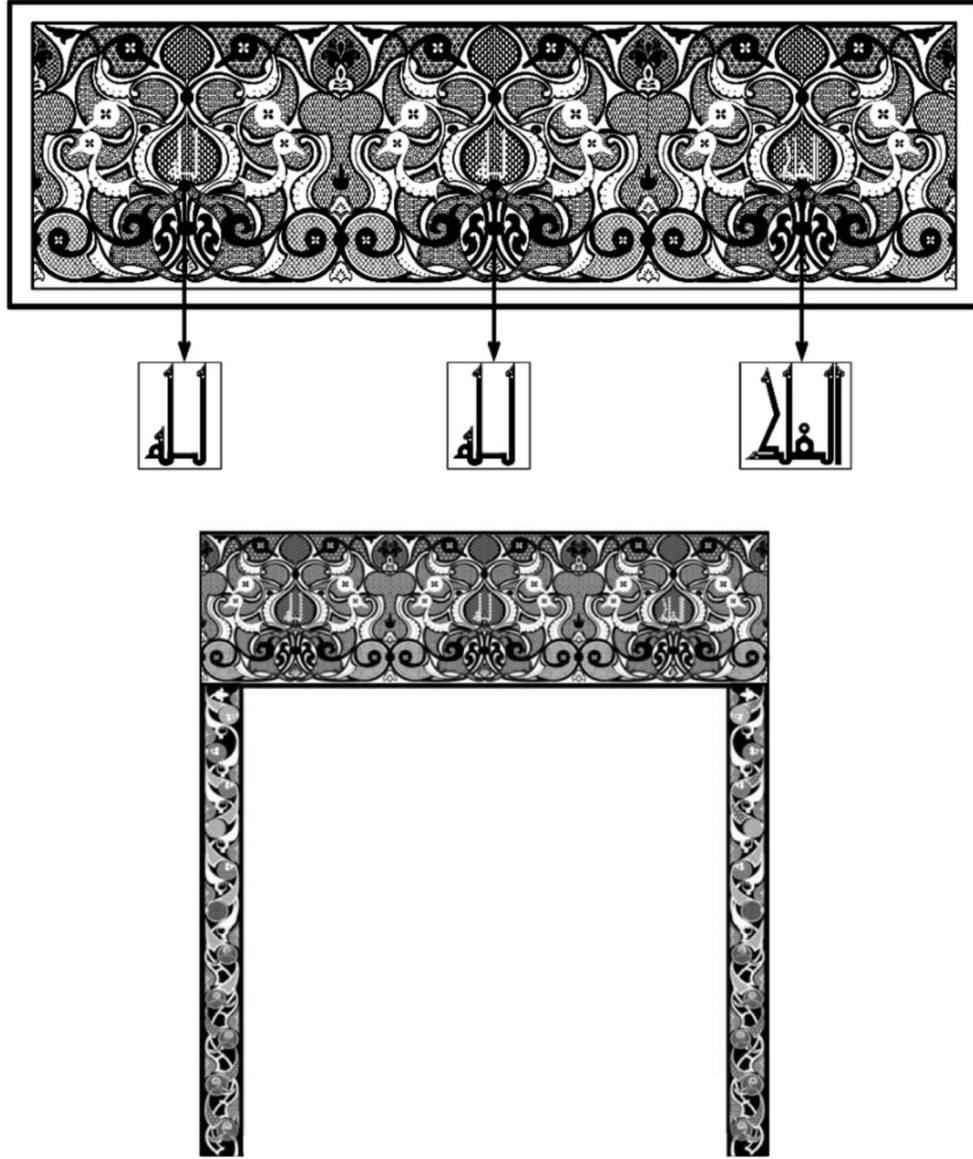
Şekil 3. Zevvare Cuma Camii Mihrabından Ayrıntı

Şekil 4. Zevvare Cuma Camii Mihrap Tacı

Şekil 5. Zevvare Cuma Camii Mihrap Tacı

Çizim 1. Zevvare Cuma Camii Mihrap Tacı ve Yan Bordürleri (Azizpour'dan)

Şekil 6. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Yazı Bordürlerinden Ayrıntı

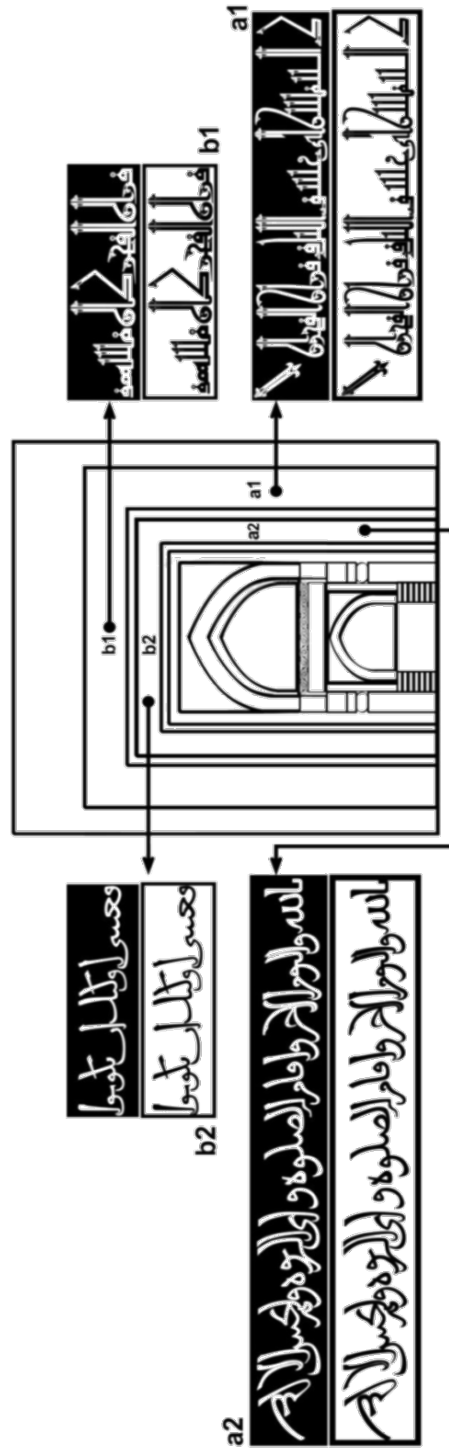
Şekil 7. Zeyvare Cuma Camii Mihrabı Yazı Bordürlerinden Ayrıntı

Şekil 8. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Yazı Bordürlerinden Ayrıntı

Şekil 9. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Yazı Bordürlerinden Ayrıntı

Çizim 2. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Kûfî ve Sülüs Yazı Bordürleri (Azizpour'dan)

Şekil 10. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Kavsara, Köşelikleri ve Nişinden Ayrıntı

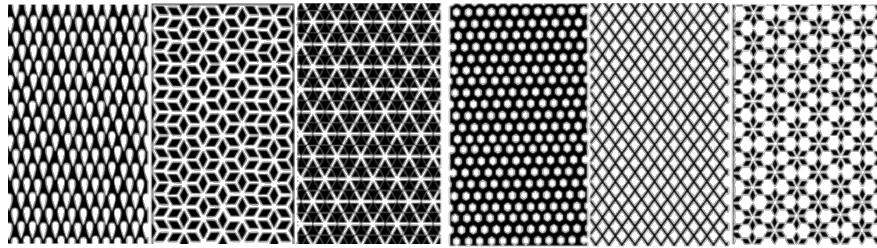
Şekil 11. Zevvare Cuma Camii Mihrap Nişinden Ayrıntı

Şekil 12. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Süsleme Bordürlerinden Ayrıntılar

Şekil 13. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Ajde-Kâri Bezemeleri

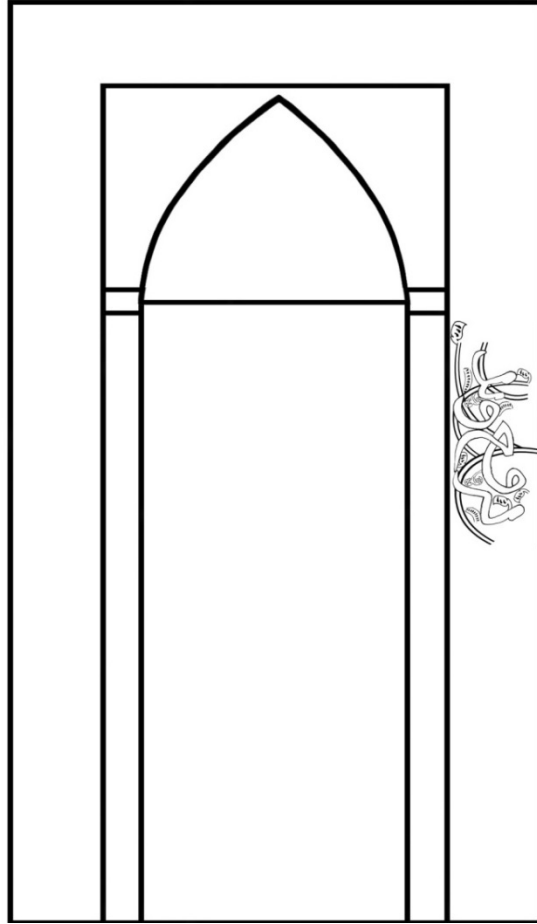
Çizim 3. Zevvare Cuma Camii Mihrabı Ajde-Kâri Süslemeleri (Azizpour'dan)

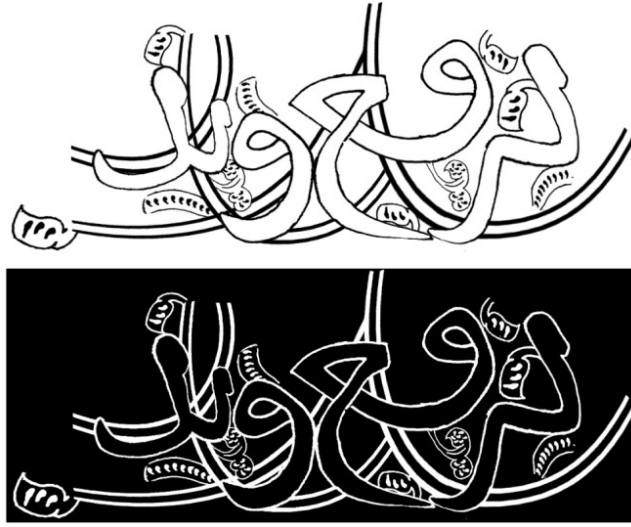
Şekil 14. Zevvare Cuma Camii II. Mihrabı Kalan Süslemeleri

Şekil 15. Zeyvare Cuma Camii II. Mihrabı Kalan Süslemeleri

Çizim 4. Zeyvare Cuma Camii II. Mihrabından Kalan Süslemeler

Çizim 5. Zevvare Cuma Camii II. Mihrabından Kalan Süslemeler

Şekil 16. Zevvare Cuma Camii Yazı Kuşağından Ayrıntı

Şekil 17. Zeyvare Cuma Camii Yazı Kuşağından Ayrıntılar

Şekil 18. Zevvare Cuma Camii Doğu Eyvandaki Kemer Süslemeleri

Şekil 19. Zeyvare Cuma Camii Doğu Eyvanı Sol Tarafındaki Kemer Süslemeleri

Şekil 20. Zevvare Cuma Camii Doğu Eyvanı Sonundaki Kemer Süslemeleri

Şekil 21. Zeyvare Cuma Camii Doğu Eyvanı Sonundaki Kemer Süslemeleri

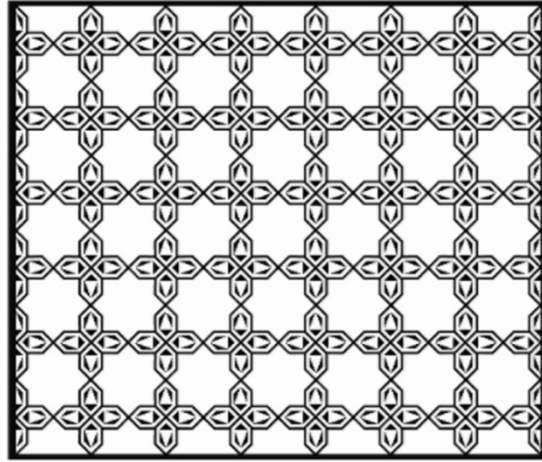
Şekil 22. Zeyvare Cuma Camii Doğu Eyvanı
Sonundaki Kemer Süslemeleri

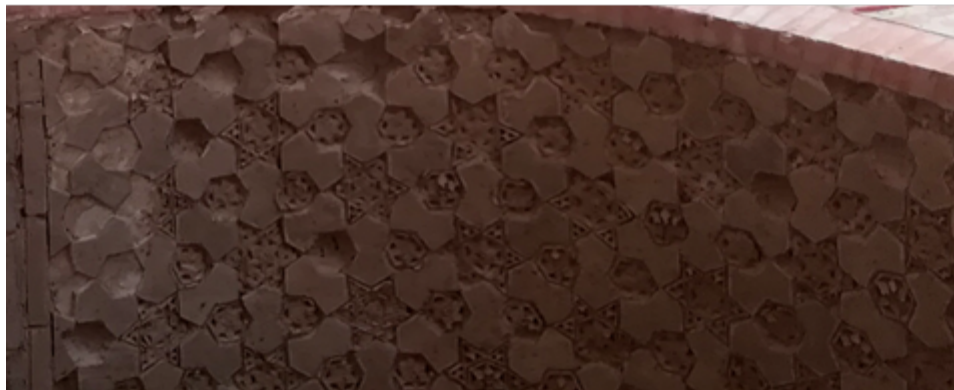
Çizim 6. Zevvare Cuma Camii Doğu
Eyvanı Sonundaki Kemer Süslemeleri (Azizpour'dan)

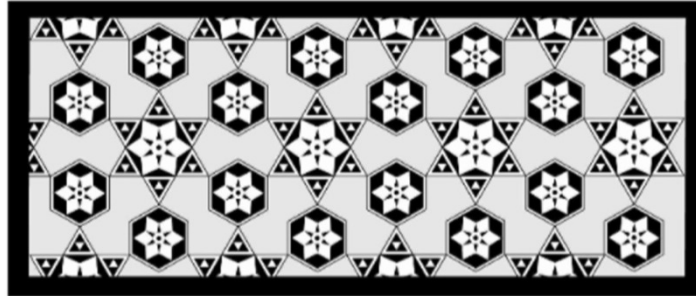
Şekil 23. Zevvare Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

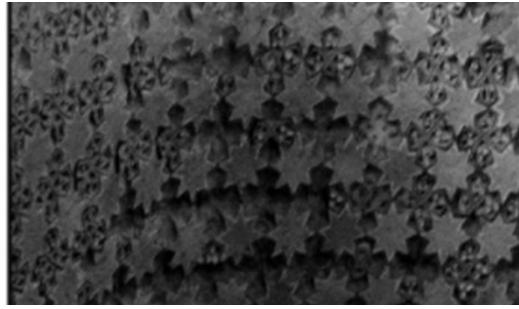
Çizim 7. Zevvare Cuma Camii
Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

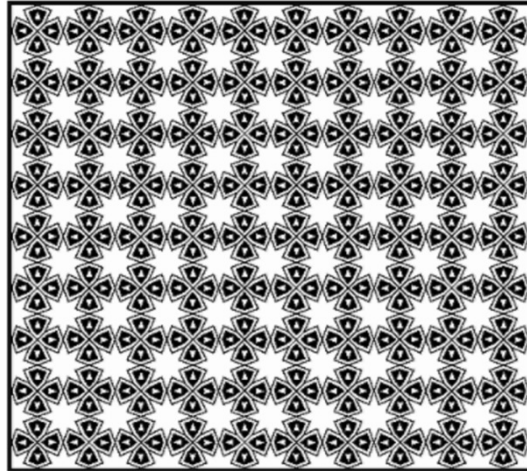
Şekil 24. Zevvare Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri

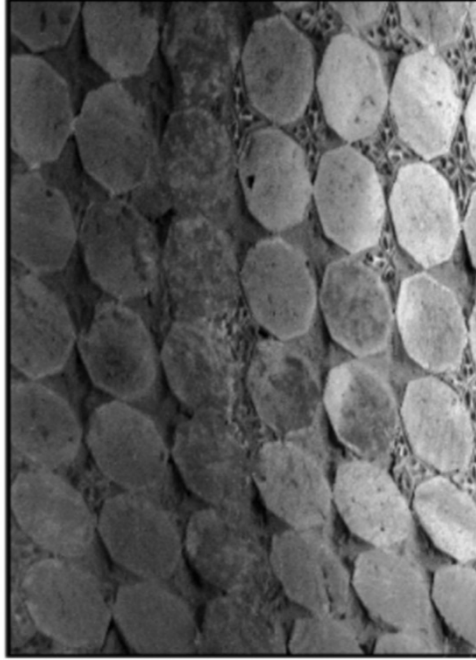
Çizim 8. Zevvare Cuma Camii
Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

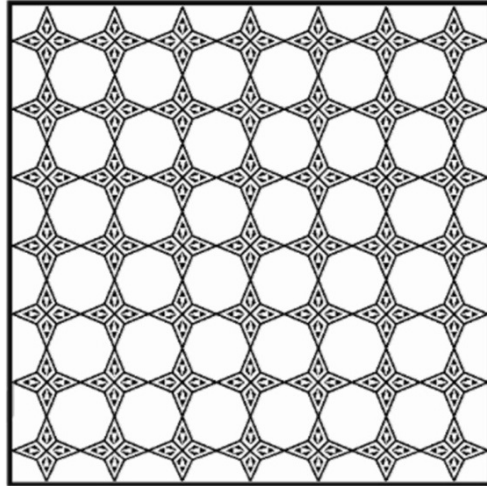
Şekil 25. Zevvare Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'den)

Çizim 9. Zevvare Cuma Camii Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

Şekil 26. Zevvare Cuma Camii
Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

Çizim 10. Zevvare Cuma Camii
Alçı Derz Süslemeleri (Azizpour'dan)

Tablo 1. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Sasani Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <http://guideiranfrance.com/wp-content/uploads/2017/12/Taq-e-Bostan.jpg>

2: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322628>

3: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322631>

4: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322639>

5: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322673>

Sasani Dönemi (226-651)	Zevvare Mescid-i Cuması
	
	
	

Tablo 2. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Sasani Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://iranatlas.info/sassanid/sasani-art2.htm>

2: <https://iranatlas.info>

3: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/322681>

Sasani Dönemi (226-651)	Zevvare Mescid-i Cuması
<p>1</p> <p>2</p> 	
<p>3</p> 	

Tablo 3. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın X. Yüzyıl Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449098>

2: Wilkinson, 1986: p. 145.

İrânın İlk İslâmî Devirleri (X. yüzyıl) (Nîşâbur Şehri)	Zevvare Mescid-i Cuması
1 	
2 	

Tablo 4. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Abbâsîler Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1, 2 ve 3: Herzfeld, 1948.

4: <https://www.metmuseum.org/art/collection/search/449153>

Abbâsîler Dönemi (Sâmarrâ Şehri / 226-651)	Zevvare Mescid-i Cuması
1 	
2 	
3 	
4 	

Tablo 5. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="438 934 690 997">İmamzade Ahmed b. Kasım, İran, Kum</p>	
 <p data-bbox="438 1470 690 1533">İmamzade Ahmed b. Kasım, İran, Kum</p>	
 <p data-bbox="438 1701 690 1764">İmamzade Ahmed b. Kasım, İran, Kum</p>	

Tablo 6. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="418 772 683 827">İmamzade Ahmed b. Kasım, İrân, Kum</p>	
 <p data-bbox="451 1262 651 1316">Bestam Cuma Camii, İrân, Simnan, Bestam</p>	
 <p data-bbox="451 1808 651 1862">Bestam Cuma Camii, İrân, Simnan, Bestam</p>	

Tablo 7. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="451 919 649 970">İmamzade Muhammed, İran, Simnan, Bestam</p>	
 <p data-bbox="451 1157 649 1207">İmamzade Muhammed, İran, Simnan, Bestam</p>	
 <p data-bbox="451 1749 649 1799">İmamzade Muhammed, İran, Simnan, Bestam</p>	

Tablo 8. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="451 779 716 804">İmamzade Yehya, İrân, Veramin</p>	
 <p data-bbox="480 1457 686 1482">Kümbet-i Sebz, İrân, Kum</p>	
 <p data-bbox="480 1877 686 1902">Kümbet-i Sebz, İrân, Kum</p>	

Tablo 9. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="500 747 704 772">Kümbet-i Sebz, İrân, Kum</p>	
 <p data-bbox="500 1184 704 1209">Kümbet-i Sebz, İrân, Kum</p>	
 <p data-bbox="456 1472 748 1497">Veramin Cuma Camii, İrân, Veramin</p>	
 <p data-bbox="509 1738 695 1787">Sultâniye Kümbeti, İrân, Zencân, Sultâniye</p>	

Tablo 10. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://reiseniran.de/>

İrânın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="391 1434 740 1461">Sultâniye Kümbeti, İrân, Zencân, Sultâniye</p>	
<p data-bbox="354 1686 370 1707">1</p> <p data-bbox="415 1860 716 1887">Veramin Cuma Camii, İrân, Veramin</p>	

Tablo 11. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin İran'ın İlhanlı
Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

İrannın İlhanlı Dönemi (1256-1353)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p data-bbox="438 735 714 787">İmamzade Rabia Hatun Mihrabı, İran Ulusal Müzesi, Tahran</p>	
 <p data-bbox="402 1045 750 1071">Pir-i Bakran Türbesi, İran, İsfahan, Lincan</p>	
 <p data-bbox="402 1444 750 1470">Pir-i Bakran Türbesi, İran, İsfahan, Lincan</p>	

Tablo 12. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://seyahatdergisi.com/sahabiye-medresesi-nerede-tarihi-ve-hakkinda-bilgi/>

2: <http://www.kayseriden.biz/icerik.asp?ICID=238>

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Zevvare Mescid-i Cuması
 <p>Sivas Ulu Camii</p>	
1 <p>Kayseri Sahip Ata (Sahabiye) Medresesi</p>	
2 <p>Hızır İlyas Türbesi - Kayseri, Develi</p>	

Tablo 13. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://www.selcuklumirasi.com/architecture-detail/haci-kilic-camii-ve-medresesi>

2: <https://golos.id/mapala/@litrbooh/ruskiij-gorod-yerzurum---turkceziya>

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Zevvare Mescid-i Cuması
<p>1</p> <p>Kayseri Hacı Kılıç Camii</p>	
<p>2</p> <p>Erzurum Çifte Minareli Medrese</p>	

Tablo 14. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Anadolu Selçuklu Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: Eskici, 2006: 93.

Anadolu Selçuklu Dönemi (1075-1308)	Zevvare Mescid-i Cuması
<p>1</p> <p>Hasankeyf Koç Camisi</p>	
 <p>Beyşehir Eşrefoğlu Camii</p>	

Tablo 15. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Karahanlı Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1: <https://okuryazarim.com/mugak-attari-cami>

2: <https://okuryazarim.com/ozkent-turbeleri/>

3: http://sputnikimages.com/hier_rubric/photo/746670.html

Karahanlılar Dönemi (840-1212)	Zevvare Mescid-i Cumasi
<p>1</p> <p>Muğak Attari Cami - Özbekistan, Buhara</p> <p>2</p> <p>Özkent Türbeleri - Kirgizistan, Özkent</p>	
<p>3</p> <p>Arap Ata Türbesi – Özbekistan, Semerkand, Tim Köyü</p>	

Tablo 16. Zevvare Cuma Camii Alçı Süslemelerinin Tolunoğulları
Dönemi Süslemeleri ile Karşılaştırılması

Numaralandırılmış Resimlerin Kaynağı:

1, 2, 3 ve 4: <https://bit.ly/3msa86p>

Tolunoğulları Dönemi (868-905) İbn Tolun Camii	Zevvare Mescid-i Cuması
<p>1</p> 	
<p>2</p> 	
<p>3</p> <p>4</p> 	